

Notes sobre algunes publicacions espriuanes

MARIA MORENO *Universitat Autònoma de Barcelona*

RESUM: Ressenya de les novetats bibliogràfiques sobre Salvador Espriu aparegudes l'any del seu centenari.

PARAULES CLAU: Salvador Espriu, bibliografia.

ABSTRACT: Review of the new books on Salvador Espriu published during the year of his centenary.

KEYWORDS: Salvador Espriu, bibliography.

[...]; but of the Tree
Which, tasted works knowledge of Good and Evil
Thou mai'st not; in the day thou eat'st, thou di'st.
Death is the penaltie impos'd; beware,
And govern well your appetite, least sin
Surprise thee, and her black attendant, Death.

Paradise Lost, Book Seven, v. 542-547¹

Malfiar-se del llenguatge és dubtar de la possibilitat de pensar res de nou. George Steiner ha comentat que té la sospita «que amb noves paraules els pensaments que importen són tan vells, tan circumscrits pel llegat de sentit disponible, com el llenguatge *per se*».² Crec que, a l'hora de comprendre els fonaments estètics de l'obra de Salvador Espriu –tan lligats a la tradició–, aquest és un dels aspectes fonamentals que cal tenir en compte.

1. https://www.dartmouth.edu/~milton/reading_room/pl/book_1/text.shtml.

2. G. STEINER, *Gramàtiques de la creació*, Barcelona: Proa, 2002, p. 148.

Un altre aspecte a tenir present és el fet que els textos espriuans versen sobre la consciència de la proximitat de la mort. Fent memòria dels darrers moments d'agonia del protagonista de *La mort d'Ivan Íltx*, recordem que sent la proximitat de la mort com «l'única realitat i tota la resta ficció»,³ i aquesta proximitat de la mort com a realitat ineludible es fa present en la literatura espriuana, una creació que ell mateix qualificava de «llarga meditació sobre la mort».⁴

El 2013, amb motiu de l'any Espriu, es van dur a terme arreu del país actes de commemoració del centenari de l'escriptor (exposicions, funcions teatrals), es va celebrar el II Simposi Internacional Salvador Espriu, es van editar noves publicacions de la seves obres, algunes d'inèdites i, naturalment, van aparèixer diversos estudis que analitzen la seva vida i la seva obra des de diversos angles. Intentarem veure com s'estructuren els darrers estudis sobre Espriu; com, d'alguna manera, tots es plantegen la relació d'Espriu amb la tradició; i com reflexionen sobre l'omnipresència de la mort en la seva obra. «Aquest meu vell, no pas silenciós, no entaulava de debò cap conversa i els seus soliloquis ferien amb una impiadosa burla les meves orelles. Li dèiem el Quel·la, però li convenia tal vegada un nom més antic. Algun cop imagino com aprofitava el soguer de l'Hades unes vacances, si li eren concedides. [...] I heus aquí que, quan en el meu record reviu de sobte les llunyanes figures, ja no hi havia vinyes ni conreus a les petites valls aturonades a prop del mar, ni quasi llum al meu davant, perquè els anys compten. Però no heu de témer que acompanyi amb escarafalls i gemecs la justa, necessària, eterna llei acceptada.»⁵

Una representació de la mort que pot transmutar-se des del soguer de l'Hades fins a un personatge de Sinera, però la mort al cap i a la fi. Aquest fragment pertany a *Ocnos*, una de les proses que configuren el llibre *Les roques i el mar, el blau*. Aquesta breu narració és inclosa en el prefaci del llibre pòstum *Ocnos i el parat esglai*, editat per Ramon Balasch i Mireia Mur i il·lustrat per Sergi Barnils. L'aparició d'aquest volum és de gran importància, ja que inclou textos inèdits, textos que havien estat publicats en edicions limitades i textos revisats per Espriu.

L'estructura a través de la qual s'organitzen els diversos textos segueix les indicacions que havia deixat Espriu.⁶ En primer lloc, aquests escrits són un vívid retrat d'una època: així, trobem un jove Martí de Riquer parlant de les seves lectures insòlites i escandalitzant algunes companyes,⁷ o les notes d'admiració –notes autògrafes

3. L. TOLSTOI, *La mort d'Ivan Íltx*, València: Tres i Quatre, 1989, p. 67.

4. S. ESPRIU, *Enquestes i entrevistes: edició crítica i anotada de les enquestes i entrevistes fetes a Salvador Espriu*, edició de Francesc Reina, Barcelona: Edicions 62, 1995, p. 15.

5. S. ESPRIU, *Ocnos i el parat esglai*, edició de Ramon Balasch i Mireia Mur, Barcelona: Balasch, 2013, p. 23.

6. Vegeu R. BALASCH i M. MUR a «Nota a l'edició» dins *ibídem*, p. 18.

7. *Ibidem*, p. 227.

escrites en el mateix programa de mà– sobre l'espectacle de Giorgio Strehler *Arlequín servidor de dos amos* que es va representar al Teatre Romea el 10 i l'11 d'abril de 1967.⁸

I, tot i que en un dels seus escrits afirma que no parlarà de la seva teoria estètica, perquè diu no tenir-ne cap,⁹ en aquests pròlegs que, com ha comentat Rosa Delor, no són sinó un gran assaig encobert,¹⁰ Espriu exposa els seus gustos i les seves preferències en matèria estètica. I sobretot, exposa la percepció que té dels seus contemporanis. Parlant de Pla, comenta que «sent un temor potser excessiu al ridícul, una repugnància absoluta a revelar, ni tan sols a insinuar, res que de lluny o de prop toqui la seva intimitat»¹¹ –una afirmació que es podria aplicar també al mateix Espriu– o, parlant de Villalonga, subratlla la seva capacitat descriptiva, i l'eleva a la categoria de Proust de les lletres catalanes.¹²

Al final del recull, Ramon Balasch comenta que *Ocnos* és un llibre «ple de prevencions» més enllà del fet que és un recull de textos que, generalment, són fruit d'encàrrecs fets a Espriu. Certament, el pròleg és un gènere que té les seves pròpies restriccions, però llegint els diversos textos sembla que puguem palpar que, en el fons, Espriu en gaudia, d'aquestes prevencions: jugava amb les fórmules de cortesia i de bona educació, que encaixaven tan bé amb el personatge públic que li agradava tant representar.

De la mateixa manera que en les seves obres teatrals Espriu introduïa personatges, com l'Altíssim o el Lúcid Conseller, que marcaven el camí interpretatiu de l'obra, *Ocnos i el parat esglai* és un llibre en què Espriu pretén fixar la seva figura de cara a la posteritat. Pla es pregunta si Espriu no devia haver eliminat de la seva vida tota espontaneïtat¹³ i, encara que potser no és possible de respondre a la pregunta de l'escriptor empordanès, sembla força evident que la imatge pública de l'escriptor era una de les seves creacions, i per tant, com totes les seves creacions, deliberada, revisada i estudiada al mil·límetre. Com ho són tots els magnífics escrits que conformen aquest volum que, en forma de recopilació, és un obra assagística.

8. *Ibidem*, p. 561.

9. «No parlaré de la meua teoria estètica, perquè no la tinc. Cada vegada em sembla més difícil parlar de mi, de la meua poesia –suposant que existeixi– en particular i de la Poesia en general. Som, altrament, en un temps en el qual hem parlat ja tant de tot, a tort i a dret, que parlar –i escriure– fa basarda. Diuen que tota la poesia tendeix cap al silenci. Jo no sé si això és sempre veritat: ho és en el meu cas.» *Ibidem*, p. 557.

10. Vegeu BALASCH i MUR, «Nota a l'edició», dins *ibidem*, p. 17.

11. *Ibidem*, p. 179.

12. *Ibidem*, p. 202.

13. «Atès que la literatura d'Espriu conté tan pocs elements d'espontaneïtat, d'inspiració o de raig, perquè gairebé tota és fredament reflexionada i deliberada, el més natural seria que el seu autor hagués eliminat de la seva vida tota espontaneïtat –fins al punt, és clar, que l'espontaneïtat és eliminable.», J. PLA, *Homenots. Quarta sèrie*, Barcelona: Destino, 1975, p. 214.

Esprui és un dels mites de la Catalunya moderna. L'escriptor és un objecte de veneració institucional, la qual cosa té un resultat nefast: la seva figura sembla eclipsar la seva obra. Pla comentava que la figura d'Esprui despertava fascinació¹⁴ i, de fet, podem dir que encara en desperta. Així, aquest 2013 ha aparegut el llibre *Esprui, transparent. Biografia*, del periodista i escriptor Agustí Pons.¹⁵ Un llibre apassionant. *Esprui, transparent* és una narració amena i ben travada que recolza en un treball documental acurat i meticulós. Pons no cau en la xafarderia gratuïta, sinó que es pregunta sobre el sentit de les obres d'Esprui. I ho fa des d'una perspectiva no solament biogràfica, en el sentit anecdòtic de la paraula, sinó que a més situa en un mateix pla les lectures d'Esprui i les seves experiències vitals. En les descripcions de Pons sobre el panorama de mort i desolació que es va instal·lar a casa dels Esprui a partir del 1920 –sovint intercalades amb el testimoni del mateix Esprui– és possible reconèixer la decadència física que trobarem en el grotesc espriuà. Pons és capaç de lligar, doncs, creació i experiència vital.

Tot i ser un llibre destinat al gran públic, Pons documenta alguns episodis amb la meticulositat de l'especialista. Resulta especialment interessant el relat de l'intent de representació de *Primera història d'Esther* a la torre del matrimoni Uriach-Sans, l'anul·lació de la qual va suscitar les ires d'Esprui i la seva *troupe*. Esprui i Oliver intercanviaren unes dècimes satíriques ridiculitzant el matrimoni Uriach-Sans, fragments de les quals són reproduïdes en el llibre de Pons –i que també podem trobar al volum de *Poesia* de l'edició del Centenari, a càrrec d'Olivia Gassol–:¹⁶ «Senyora de Mont dels Sants / ¿et pensaves que podries / tocar-nos les xirimies / o el piano a quatre mans? / No saps que som catalans / i que nostra és la venjança? / Ensalivo l'esperança / que tant tu com el marit / ballareu, sota el meu dit, / una memorable dansa».¹⁷

També són de gran interès els capítols dedicats a la relació que Esprui va mantenir amb el món del teatre. Pons dedica una atenció especial a les diverses posades en escena de *Primera història d'Esther*. No solament ofereix totes les dades relatives a les diverses representacions, sinó que també recull la recepció que va tenir a la premsa la *Improvisació per a titelles*. A més a més, detalla la filiació de cada crític teatral per tal que el lector es pugui fer una idea acurada de com va ser rebut i, sobretot, com va ser comprès aquest text.

«La concepció del món d'Esprui és la de l'Eclesiastès: lúcida i desolada [...] Una concepció tètrica: un pessimisme que ens obliga a recordar el “Vanitat de vani-

14. «Més clar encara: així com hi ha persones que tenen la fama de suscitar la fascinació i després, tractades personalment, resulten d'una aclaparadora insignificança, Esprui presenta el cas contrari: és un home d'aparença insignificant que incita a un complicat, inextricable joc mental», *ibidem*, p. 213-214.

15. A. PONS, *Esprui, transparent. Una biografia*, Barcelona: Proa, 2013.

16. S. ESPRIU, *Poesia*, edició d'Olivia Gassol, Barcelona: Edicions 62, 2013.

17. *Ibidem*, p. 288.

tats” i tot el que hi segueix»,¹⁸ deia Fuster. Bíblia i meditació sobre la mort, doncs, estan estretament unides en la literatura espriuana. De fet, Antoni Prats, en el seu llibre *Salvador Espriu o la fidelitat als orígens*, explora precisament «les relacions de les seues obres i el moment literari i cultural de produir-se, aquests paral·lelismes amb altres escriptors i pensadors contemporanis –de vegades, sorprenents; de vegades, només influències–, sobre la base de fonts clàssiques per ell triades en bastir-ne una visió pròpia, personalíssima fins i tot, propiciada per un tarannà i un ambient familiar proclius».¹⁹

Prats situa Gabriel Miró com una de les influències contemporànies més importants de la literatura espriuana. Però, sobretot, fa explícita la influència del món del pare, Francesc Espriu, sobre el seu món literari. Agustí Pons remarca també aquesta influència: sembla que els ninots i les caricatures del pare²⁰ –juntament amb les figures d’un teatret de cartró de Seix Barral amb el qual Salvador Espriu, nen convalscent, jugarà– configuren el seu imaginari teatral.²¹

Prats es remet a les *Memòries del notari Espriu* i retrata l’ambient burgès en el qual va créixer Espriu, una família molt aficionada al teatre i que freqüentava el Liceu i altres teatres de Barcelona.²² I, evidentment, no passa per alt que Espriu va tenir un paper actiu en les activitats que es van dur a terme a la Sala Mercè, d’Arenys de Mar, la sala on l’Altíssim convocarà els patricis de Sinera per veure la representació de la història de la reina Esther. Però, més enllà de retratar una època i de situar unes referències determinades, Prats es pregunta per la influència bíblica, però sobretot, pel diàleg que Espriu estableix amb filòsofs, com Spinoza, Heidegger o Unamuno, que aborden de ple la qüestió sobre l’existència de Déu. Prats es pregunta per l’estètica espriuana i planteja el grotesc espriuà com una actitud metafísica davant de la vida.²³ En definitiva, ofereix un apropament filosòfic a la literatura espriuana.

Una comparativa entre l’imaginari d’Espriu i el de T. S. Eliot és el que planteja Dídac Llorens Cubedo en el seu llibre *T. S. Eliot & Salvador Espriu converging poetic imaginations*. Es tracta d’un treball exhaustiu i minuciós que aborda la poètica espriuana des de la perspectiva de l’imaginari. Conscient que tenir en compte que «la presència de la Bíblia en l’obra de l’escriptor potser ajuda a comprendre’l»,²⁴ l’autor analitza el diàleg que ambdós poetes estableixen amb la tradició

18. J. FUSTER, *Contra el Noucentisme*, Barcelona: Crítica, 1977, p. 79.

19. A. PRATS, *Salvador Espriu o la fidelitat als orígens*, Barcelona: Publicacions de l’Abadia de Montserrat, 2013, p. 5.

20. *Ibidem*, p. 34.

21. *Ibidem*, p. 44.

22. *Ibidem*, p. 47.

23. *Ibidem* p. 33.

24. PLA, *Homenots*, p. 229.

bíblica i, més concretament, amb l'Eclesiastès. Llorens parteix, doncs, de la línia que ja havia traçat Fuster²⁵ i situa l'Eclesiastès com el centre de gravetat de l'influx bíblic, però hi introdueix un matís important. La visió cínica i grotesca del món, que en l'Eclesiastès és presentada com el resultat d'anys d'experiència i d'observació, en Espriu és una convicció *a priori*.²⁶

Partint en gran mesura de les teories literàries de Frye i Bloom, Llorens ens planteja com Espriu i Eliot entenen la seva relació amb el cànon a partir de dos estrats: l'imaginari i el simbòlic. La interrogació al cànon, que en ambdós casos parteix d'un joc meticulosament deliberat, és també una interrogació pel significat de la mort.²⁷

Al meu parer, tanmateix, una de les originalitats del llibre és l'examen de la concepció temporal espriuana. El temps, concebut com «the measure of the mortality», és entès per Espriu de forma eminentment lineal, d'acord amb una concepció de la vida que té en la mort un final, que sembla que no depara cap continuïtat.²⁸ En definitiva, el llibre de Llorens, a través de l'estudi comparat de la lírica d'Espriu i de la d'Eliot, duu a terme un treball molt interessant sobre la imatgeria d'ambdós poetes i mostra que les semblances estètiques són el resultat d'un diàleg amb la tradició que es planteja a partir d'uns interrogants similars.

«El coratge moral és l'única forma d'heroisme que no necessita víctimes alienes», deia Stephan Zweig.²⁹ I l'Altíssim reivindica aquest coratge moral en el parlament final de *Primera història d'Esther*. L'humanisme rau precisament en aquest coratge moral. Un coratge moral que impregna la literatura d'Espriu, profundament humanista. En el pròleg del seu llibre *Sobre Espriu*, Carles Miralles comenta que l'escriptor considerava l'humanisme com a sinònim de la cultura occidental.³⁰ Una cultura occidental la literatura de la qual es fonamenta en la represa constant dels autors clàssics. I de la qual Espriu era molt conscient de formar-ne part. En els seus articles, Miralles interpreta l'obra espriuana en un sentit de continuïtat, del *continuum* amb la tradició, però també tenint en compte la unitat de la seva obra. Així, en el pròleg, Carles Miralles ja comenta que entenia que «la unitat de la seva obra –prosa, vers, teatre– era inseparable del fet que ell s'havia creat un món, un ordre de paraules, amb una autoexigència que havia de ser corresposta per l'autoexigència del lector».³¹

25. Vegeu D. LLORENS CUBEDO, *T. S. Eliot & Salvador Espriu converging poetic imaginations*, València: Publicacions de la Universitat de València, 2013, p. 41.

26. *Ibidem*, p. 41.

27. *Ibidem*, p. 71.

28. *Ibidem*, p. 71.

29. S. ZWEIF, *El món d'ahir. Memòries d'un europeu*, Barcelona: Quaderns Crema, 2001, p. 513.

30. C. MIRALLES, *Sobre Espriu*, Barcelona: Publicacions de la Universitat de Barcelona, 2013, p. 11.

31. *Ibidem*, p. 11.

El llibre de Miralles és un recull de diversos articles, alguns ja publicats, altres d'inèdits, en els quals es reflexiona sobre el sentit de l'obra espriuana. Especialment interessants són les seves aportacions sobre *Setmana Santa*, que Miralles considera «l'exemple més genuí d'una poètica de la mort en l'obra de Salvador Espriu, i alhora l'afirmació, en la meditació de la mort de l'innocent, més compromesa –un vell adjectiu, aleshores ponderós de sentit– de la dignitat de l'home».³²

Potser perquè l'humanisme entén la literatura com una part intrínseca de la nostra vida, potser perquè de vegades preguntar-se sobre què volem dir quan parlem de l'humanisme de Shakespeare, de Txékhov o d'Espriu, significa preguntar-se sobre el sentit de la seva obra, la crítica literària sembla haver de buscar subterfugis i perspectives políticament trencadores per no haver de preguntar-se sobre el sentit d'allò que llegim. El llibre de Miralles ni busca fórmules ni parteix de cap mètode infal·lible d'anàlisi; és, simplement, un assaig intel·ligent que es pregunta pel significat de l'obra espriuana.

Carles Miralles entén *Setmana Santa* com un conjunt líric que, des de la perspectiva del no creient, s'interroga per la dimensió moral del patiment. I, per tant, de la dignitat humana.³³ Una dignitat humana que, juntament amb els conceptes de mort i de veritat, és un dels grans temes que travessen l'obra espriuana. Miralles, a més a més, no es limita a enumerar un seguit de clàssics que impregnen l'obra d'Espriu, sinó que també explica quin significat tenia per a Espriu el cànon.³⁴

El diàleg amb els clàssics no és examinat només des d'un punt de vista filosòfic, sinó també estètic. Així, Miralles ens fa entendre que l'*Antígona* d'Espriu ha estat creada «en tons de Velázquez o entre músiques de Valle-Inclán».³⁵ En definitiva, el de Miralles és un llibre lúcid que, com tota crítica literària solvent, és capaç d'interpretar amb intel·ligència l'hermetisme espriuà.

Si Miralles considera que Espriu construeix un veritable sistema gnòstic,³⁶ Rosa Delor, en el seu llibre *La càbala i Espriu. Una poètica de la llum*, connecta l'obra d'Espriu amb la tradició cabalística. Es tracta d'una edició acurada i elegant, que inclou unes fotografies que semblen adequar-se perfectament al text de llibre. En aquest volum, Delor compendia i estructura les seves teories sobre la relació d'Espriu amb la Càbala, que ja ha defensat en nombrosos articles. I, per fer-ho, l'autora no sols repassa la tradició de la mística jueva, sinó que també fa una lectura molt atenta de la literatura espriuana. Delor insereix Espriu dins del corrent de la mística jueva, i fa una lectura de l'obra d'Espriu completament subordinada a aquesta pers-

32. *Ibidem*, p. 313.

33. *Ibidem*, p. 306.

34. *Ibidem*, p. 161.

35. *Ibidem*, p. 189.

36. *Ibidem*, p. 290.

pectiva. Llegint el llibre de Delor, podem notar la seva passió per Espriu i també per la mística jueva, una passió que té com a resultat un llibre que es fonamenta en un coneixement extens dels diversos passatges espriuans i també de la tradició mística jueva a Catalunya.

Especialment interessant és la manera com Delor entén el diàleg d'Espriu amb la tradició: «Reconstruir un vers d'Espriu basat en una font concreta és un treball de filigrana, perquè ell viu amb intensitat el sentit original, la qual cosa permet trobar la font, però l'expressa amb el seu propi llenguatge».³⁷ A més a més, Delor planteja com a referents la filosofia de Karl Jaspers o els assaigs de Jung, i també té en compte la cinefília d'Espriu i obre nous camins d'apropament a l'obra espriuana.

Per últim, considero especialment interessant la seva anàlisi dels poemes: «'Ix, 'Ixà, Elí, Elis»³⁸ i «David el Xarabaró».³⁹ A través d'una anàlisi lingüística, Delor mostra com Espriu construeix el sentit de la seva escriptura a través de la reinvenió dels textos gnòstics a partir del grotesc i de la befa.

Com hem vist, algunes de les publicacions recents sobre l'obra d'Espriu acompanyen el seu text amb imatges. El cas contrari el tenim a *Espriu. L'escriptor compromès, el místic, el gran sarcàstic*,⁴⁰ un compendi de fotografies i imatges, acompanyat per textos de Xavier Bru de Sala, Rosa Delor, Julià de Jòdar, Miquel de Palol i Julià Guillamon –editor del text. Es tracta de textos divulgatius que tracen a grans línies una explicació de l'obra espriuana –Bru de Sala–, comenten la relació d'Espriu amb la tradició cabalística –Delor–, o bé expliquen des d'una perspectiva més personal l'experiència que va significar formar part de l'Escola d'Art Dramàtic Adrià Gual i el descobriment del teatre d'Espriu –Julià de Jòdar–, comenten la recepció de l'obra espriuana i de la personalitat de l'escriptor –Miquel de Palol. Finalment, Guillamon fa una acurada descripció dels testimonis gràfics de la vida d'Espriu.

El llibre conté un relat en imatges que no solament recorre la vida de Salvador Espriu, sinó que també s'endinsa en el món de Sinera. Així, hi podem veure fotografies dels personatges reals que varen inspirar les figures del món sinerenc. També hi trobem figures com la Trinquis o la Quela. Igualment suggeridores són les caricatures del notari Espriu, element configurador del sarcasme i la befa espriuans. S'hi inclouen també les imatges de les diverses posades en escena –de gran valor documental– o els figurins que va fer Fabià Puigserver sobre *Primera història d'Es-*

37. R. DELOR I MUNS, *La càbala i Espriu. Una poètica de la llum*, Barcelona: Balasch, 2014, p. 309.

38. *Ibidem*, p. 117.

39. *Ibidem*, p. 183.

40. J. GUILLAMON (ed.), *Espriu. L'escriptor compromès, el místic, el gran sarcàstic*, Barcelona: Galàxia Gutenberg, 2013.

ther, una meravellosa interpretació en imatges de l'obra. En definitiva, el llibre és una història il·lustrada que pretén recórrer l'univers espriuà, tant personal com literari, i, sobretot, ser l'àlbum de l'exposició del CCCB *Espriu. He mirat aquesta terra*.

Comenta Pareyson que la influència de determinades obres d'art sobre certs pobles o èpoques és ocasionada no tant pel valor artístic de l'obra, sinó sobretot pel fet que l'interès objectiu d'un tema en un moment determinat arrossega masses de lectors i crítics ingenus.⁴¹ Certament, el cas d'Espriu seria més aviat el contrari: tot i que la seva figura es va convertir en un símbol de resistència al franquisme i, de fet, encara és explotada en termes polítics, la seva obra posseeix la qualitat estètica dels clàssics. I n'és una prova la gran varietat d'aproximacions, estudis i perspectives que ha generat.

41. L. PAREYSON, *Conversaciones de estética*, Madrid: Visor, p. 198.